

Registrum Varadinense (1208–1235). Arcanum CD.

Szerkesztette és a szöveget gondozta SOLYMOSI LÁSZLÓ és SZOVÁK KORNÉL.
2009.

Az 1990-es évektől fellendülő hiteleshelyi kutatások kezdete a 19. század közepéig nyúlik vissza. A történészek és levéltárosok tolla alól kikerülő munkák elsősorban a hiteleshelyi oklevelek vizsgálatára — mint elsődleges forrásokra — támaszkodva mutatják be ezt a speciálisan magyar jogintézményt. Ezek az iratok a történettudomány mellett a nyelvtudománynak is becses forrásai, annál is inkább, mert a honfoglalást követő évszázadok nyelvi állapotára vonatkozó ismereteinket nem kis mértékben a szórványemlékekben található magyar nyelvi elemekre (többnyire hely- és személynevekre) alapozhatjuk. Ennek ellenére a nyelvészek mindezidáig nemigen voltak figyelemmel ezekre a nyelvemlékekre, ami bizonyára az oklevelek jelentős részben kiadatlan voltával is összefüggésben lehet. Az okmánytárak ugyanis az egyes hiteleshelyekhez köthető okleveleknek csak egy igen kis részét teszik közzé, arról nem is szólva, hogy a csupán az iratok hosszabb-rövidebb magyar nyelvű tartalmi összefoglalását, azaz regesztáját tartalmazó oklevéltárak anyaga — bár azok feltüntetik a tulajdonneveket (a helyneveket többnyire betűhíven) — a latin szövegkörnyezet hiánya miatt csak korlátozottan hasznosítható a nyelvészeti kutatásokban. Visszatartó erő lehet to-

vábbá az is, hogy az említett okmánytárak többnyire kritikai apparátus nélkül közlik az oklevelek szövegeit. Ez a körülmény nagy körültekintést kíván az okleveleket vizsgálat alá vonó kutatóktól, ugyanis a hamisításnak, illetve interpolációnak áldozatul esett iratoknak éppen azok a részei: a hely- és személynevei torzulhattak, amelyek a nyelvészeti vizsgálódások alapját képezik. Ezt az akadályt igyekszik feloldani DRESKA GÁBOR kezdeményezése, aki arra vállalkozott, hogy a pannonhalmi konvent hiteleshelyi tevékenységéhez köthető valamennyi oklevelet in extenso formában, illetve kritikai kiadásban adja közre. A négykötetesre tervezett forrásközlés jelenleg a második köteténél tart (DRESKA 2007–2008), a harmadik kötet pedig közvetlenül a megjelenés előtt áll.

Napjainkban a források hagyományos, papír alapú közzététele mellett egyre nagyobb szerephez jut a digitális közlésmód is. Az efféle forrásközléseknek óriási előnye a nyomtatásban megjelentekkel szemben az, hogy a keresőprogramok segítségével bármely szóra könnyedén rákereshetünk. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a digitális kiadványok fölöslegessé tennék, vagy akár csak háttérbe szoríthatnák a nyomtatott könyveket. Megítélésem szerint a két forrásközlési mód a jövőben jól kiegészítheti egymást. A váradi káptalan hiteleshelyi tevékenységének egy szeletét reprezentáló Váradi regestrum legújabb kiadását nemrégiben ilyen digitális adathordozón vehettük a kezünkbe. A digitális kiadás — mondja a bevezetőben SOLYMOSI LÁSZLÓ — több irányban is kitágíthatja Árpád-kori forrásunk vizsgálati lehetőségeinek körét: a segítségével például a váradi káptalannak mint hiteleshelynek a történetét, működését, írásbeliségét egyaránt tanulmányozhatjuk, még akkor is, ha ez a nyelvemlék a hiteleshely tevékenységének egy rövid, kezdeti korszakához nyújt csupán fogódzókat.

A 13. század első felében rendszeressé váló hiteleshelyi gyakorlat elsőként a székes- és a jelentősebb társaskáptalanokban bontakozott ki. Ezek az intézmények a 12. század vége óta állítottak ki hiteleshelyi okleveleket. A csak a 13. század folyamán hiteleshelyekké váló konventekkel szembeni előnyük azzal magyarázható, hogy Könyves Kálmán király törvényének értelmében a 11. század óta ezek az intézmények adtak helyet az istenítéleteknek, így a magánemberek magánjogügyleteik írásba foglalását kérve is bizalommal fordultak hozzájuk. A Váradi regestrum az isteni beavatkozást segítségül hívó peres eljárások emlékét őrizte meg 389 bejegyzésben. Az irat kivételes értékét az adja — azon túl, hogy az istenítéletet végző káptalanok jegyzőkönyvei közül ez az egy maradt fenn —, hogy az egyetlen hiteleshelytől, a váradi káptalantól származó, szűk intervallumot (1208–1235) felölelő bejegyzések mintegy 2500 személy- és 700 helynevet említenek. Ennek fényében nem meglepő, hogy ez a mű az Árpád-korral foglalkozó történeti és nyelvészeti munkák alapvető forrásának mutatkozik. (Az előbbihez lásd például BOLLA 1957, az utóbbira pedig FEHÉRTÓI 1983, illetve 2004 munkákat.)

A Várad regestrum nyelvtörténeti és történettudományi hasznosíthatóságát az sem csökkenti jelentősen, hogy nyelvemlékünket nem az eredeti, 13. századi formájában, hanem 16. századi nyomtatásban ismerjük. A székesegyház sekrestyéjében megtalált feljegyzéseket 1550-ben Hoffgreff György kolozsvári nyomdájában nyomtatta ki Fráter György várad püspök (ennek a nyomtatványnak a címlapja szerepel a CD borítóján). KNEZSA ISTVÁN az emlék magyar nyelvű elemeinek a helyesírását vizsgálva úgy tartja, hogy az esetleges sajtóhibák és modernizálások ellenére a 16. századi másolat „híven adja vissza az eredeti helyesírását” (1952: 33). K. FÁBIÁN ILONA — aki a Várad regestrum helyneveinek forrásértékével több munkájában is foglalkozott — ugyancsak azon a véleményen van, hogy a nyelvemléknek „300 évvel későbbi kiadása megbízható alapot nyújt a XIII. század első fele magyar nyelvi jelenségeinek vizsgálatához” (1989: 351). A 16. századi nyomtatvány kritikai kiadása a 20. század elejéig várható magára. 1903-ban KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSZKY SAMU vállalkozott arra, hogy az 1550-es mű faksimile kiadása mellett időrendbe állítva, illetve kritikai megjegyzésekkel ellátva jelentesse meg a jegyzőkönyv szövegét.

Az Arcanum kiadványai között szép számmal találunk középkori forrásokat bemutató adathordozókat. A legújabb darab — a Várad regestrumnak a középkori oklevelekkel való rokonsága révén — a 2005-ben megjelent, Magyarország középkori digitális okmánytára címet viselő kiadvány mellé illeszthető. Ez a CD a Hazai okmánytár 8 kötetét és a Veszprémi regesztákat tartalmazza, illetve további, digitálisan már korábban is megjelent okmánytárakat: a Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 11 kötetét, az Árpád-kori új okmánytárat, a Hazai oklevéltárat, és ezek mellett ZÁVODSZKY LEVENTE A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok című műve is helyet kapott a CD-n a középkori okleveleinket közlétező okmánytárak között.

Amíg azonban a Magyarország középkori digitális okmánytára az imént felsorolt művek nyomtatott változatának a digitális formáját tartalmazza csupán (ennek a kiadványnak a második kiadása a levéltári forrásanyag és a kiadott középkori oklevelek konkordanciája megteremtésének a jegyében az oklevelek egy része mellett feltünteti a jelenlegi levéltári jelzeteket is, vö. RÁCZ 2008), addig a Várad regestrumot sokoldalúan bemutató CD messze meghaladja a digitális forrásközlést.

A lemez törzsanyagát a KARÁCSONYI–BOROVSZKY-féle nagyívű munka képezi. Megtalálható rajta tehát az 1550. évi kiadás hasonmása (Reprint), egy archontológia (Archontologia aetatis Regestri Varadinensis [1205–1235]), az időrendbe sorolás megokolása latin (Demonstratio specialis chronologiae testimoniorum Regestri Varadiensis), illetve magyar (A Várad regestrum időrendjének részletes megokolása) nyelven. Ezek után következik a jegyzőkönyv immár időrendbe állítva (Testimonia Regestri Varadinensis ordine chronologico) és végül egy bibliográfia (Notiones bibliographicae), illetve a kötetet záró — személyek,

helyek és dolgok nevét felsorakoztató — mutató (*Index nomina personarum, locorum et rerum in Registro Varadinensi memorata complectens*).

Az a gondolat, hogy a nyelvtörténeti kutatásokhoz szorosan hozzátartozik a vizsgált helynevek helyhez kötése, régóta jelen van a nyelvtörténetírásban (vö. pl. BÁRCZI 1944: 315). A Várad-i regestrum helyneveinek lokalizálására elsőként KANDRA KABOS vállalkozott (1898). Ezeket az eredményeket fejlesztette tovább aztán KARÁCSONYI JÁNOS (1903), amikor az időrendbe állított szöveg lábjegyzeteiben a nevek jelentős részét azonosította, valamint megközelítőleg lokalizálta. Ehhez a munkához azonban nem készült mutató, ami meglehetősen megnehezíti az eredmények felhasználását. A 21. századi kiadás egyik nagy érdeme, hogy pótolta az 1903-as kiadásnak ezt a hiányosságát. A szerkesztők elkészítették ugyanis egyrészt az azonosított és lokalizált helynevek mutatóját (*Index nominum locorum in notis editionis KB allatorum*), másrészt Az időrendbe szedett várad-i tüzesvaspróba-lajstrom című mű tartalomjegyzékét (*In editione KB continentur*), csatoltak továbbá a munkához egy eddig szintén hiányzó rövidítésjegyzékét (*Abbreviationes in notis editionis KB allatae*) is.

A fentiek mellett az istenítéleti eljárások témájához kapcsolódó további három tétel (1. a nyelvemlék korabeli Magyar Királyságot bemutató térkép, 2. a téma legfontosabb szakirodalmát felsorakoztató bibliográfia, 3. két eredeti oklevél szövege és fényképe) ugyancsak helyet kapott a lemezen. Az 1211-es budai káptalan oklevele és az ugyanebből az évből származó érseki ítéletlevél a pannonhalmi apátság birtokperének ügyében keletkezett. A társaskáptalan oklevele a tüzesvaspróba végrehajtását és eredményét örökíti meg, az érseki oklevél pedig az eljárás lefolyásának részleteit ismerteti. Ebből az oklevélből értesülünk például arról, hogy az eljárás megkezdése előtt sorshúzással döntöttek afelől, hogy a felek közül ki legyen az, aki tüzesvaspróbával igazolhatja állításának jogosságát. Az oklevelek fényképeit tanulmányozva pedig módunk nyílik arra is, hogy ismereteket szerezzünk a Várad-i regestrum korának írásképéről.

A munka kétségtelenül legértékesebb része a SZOVÁK KORNÉL gondozásában megjelent új szövegkiadás. Annál is inkább, mert ez a közlés az istenítélet egyes tételei előtt feltünteti az arra a szövegegységre vonatkozó, korábban már napvilágot látott kiadásokat, illetve fordításokat is. A digitális forma lehetőségeit kihasználva az 1550-es, illetve a KARÁCSONYI–BOROVSKY-féle szöveget egy-egy kattintással összevethetjük az új kiadással. Bár a szövegközlés végén az egyes tételekhez kapcsolódó jegyzék (*Annotationes [Orthographica, typographica, annotationes criticae et menda typographi correcta vel corrigenda]*) feltünteti a javított szóalakokat, az esetleges összehasonlítást talán jobban megkönnyítette volna az, ha a lemezen megtalálható három szövegkiadás egymás mellé állítva, párhuzamosan is vizsgálható lenne.

A középkorral foglalkozó történészek körében közkedvelt téma a hiteleshelyek történetének a kutatása, amint arra már az ismertetés elején is utaltam. Az

egy-egy intézmény tevékenységével foglalkozó hosszabb-rövidebb tanulmányok megjelenése mind nagyobb reménnyel kecsegtet egy e problémakörrel foglalkozó majdani monográfia megszületését illetően. A 20. század elején ECKHART FERENC ugyan megírta az intézmény történetét német nyelven (1914), az újabb kutatások azonban — amelyek ECKHART munkájával ellentétben alapvetően nem a nyomtatásban megjelent oklevelekre támaszkodnak — rávilágítottak arra, hogy a munka több ponton is felülvizsgálatra és módosításra szorul. Úgy gondolom, a közhitelű intézményt bemutató leendő monográfia nem nélkülözheti majd a nyelvészeti vizsgálatok eredményeit sem, mellyel azonban a nyelvtudomány jelenleg még adós.

A nyelvtörténeti vizsgálatok egy lehetséges irányaként az egyes hiteleshelyeknek a helynevek beillesztésére irányuló tevékenységét összehasonlító kutatásokat jelölhetjük meg. A hiteleshelyi okleveleket ilyen szempontból vallatóra fogó munka leginkább talán ahhoz a vizsgálati irányhoz kapcsolódik a legszorosabban, amelynek fontosságát újabban BENKŐ LORÁND több alkalommal is hangsúlyozta. Arra hívta fel ugyanis a nyelvészek figyelmét, hogy a szórványokat nem a latin szövegből kiragadva, hanem azzal együtt célszerű elemezni (vö. például 2003: 70). Egy ilyen vizsgálat — azon túl, hogy mód nyílik általa az egyes beillesztési eljárások mögött esetlegesen meghúzódó szabályok megfogalmazására, illetve az egyes nyelvi eszközök kronológiai vetületének a elemzésére — tágíthatja az oklevelek kiállításával foglalkozó személyek iskolázottságára vonatkozó ismereteinket is. Valószínű ugyanis, hogy a hazai és a külföldi iskolák hatásaként az egyes oklevélírók munkáiban egyéni jegyeket is felfedezhetünk, ahogyan gyanította ezt az oklevéltan jeles képviselője, SZENTPÉTERY IMRE is: „az egy-egy helyről, jelesebb káptalani iskolából vagy egyetemről kikerülő tanítványok egyforma mintákat tanultak el s vittek magukkal” (1930: 130). A hiteleshelyek írásbeliségének jellemzőit kutatva megtámogathatjuk vagy esetlegesen megcáfolhatjuk továbbá azt a KNEZSA ISTVÁN által hangoztatott tételt, miszerint a királyi kancellária és a hiteleshelyek közti szoros kapcsolat „minden téren nagyfokú egyöntetűséget eredményezett” (1952: 13).

Az előzőekben vázlatosan bemutatott kutatási irányból természetesen nem hiányozhat a Várad-i regestrum vizsgálata, hiszen a mintegy 700 helynév — K. FÁBIÁN ILONA 711 települést azonosít benne (1997) — szövegkörnyezetét szemügyre véve egy fontos szereppel bíró hiteleshely, a várad-i káptalan Árpád-kori „normáiról” és ezáltal a hiteleshelyi működés kezdeti időszakának beillesztési módozatairól alkothatunk képet. Az sem elhanyagolható továbbá, hogy a magyar nyelvű szórványokban igen gazdag nyelvemlékünk feldolgozása a nyelvtörténeti ismereteinket is számos adalékkal gazdagíthatja.

A Várad-i regestrum a bejegyzések tárgyát tekintve nem egységes: a tételek nagyobb része istenítéletekről szól, de találhatók köztük eskükről, illetve magánjogügyletekről beszámoló bejegyzések is. A fontosabb nyelvemlékeinket rövi-

den ismertető tankönyvek a jegyzőkönyvnek csupán a magánjogügyletekkel foglalkozó részéről mondják azt, hogy azokat hiteleshelyként jegyezte le a váradi káptalan (pl. MOLNÁR–SIMON 1980: 39). A káptalanok és konventek három minőségben adtak ki okleveleket: 1. hiteleshelyként, 2. egyházi intézményként és 3. egyházi földesúrként. A három típusú oklevelet összeköti az, hogy ugyanazok a személyek vettek részt az oklevelek fogalmazásában és lejegyzésében, illetve ugyanaz a pecsét került rájuk. A különbség az oklevelek tartalmában keresendő (vö. SOLYMOSI 2006: 84). Az elmondottakból pedig világosan következik, hogy a Regestrumnak mind a 389 tételét hiteleshelyi iratnak minősíthetjük. A tételek szerkezete sem azonos: egy részüket oklevél formájában fogalmazták meg, nagyobb részük azonban a jogi tényt röviden összefoglaló bejegyzésekből áll, amelyekből — ha az később szükségessé vált — oklevelet állíthattak ki.

A korábbiakban már részletesen kifejtettem, hogy a szöveg egészére kiterjedő nyelvészeti vizsgálatokat milyen nagy mértékben befolyásolják maguk a forráskiadványok és legfőképpen azok minőségi jellemzői. Minthogy a Váradi regestrum megbízható, 21. századi szövegkiadása immár a rendelkezésünkre áll, a szövegének a teljeskörű nyelvészeti feldolgozása elől az akadályok is elhárultak.

SZŐKE MELINDA

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA (1944): A tihanyi alapítólevél hangjelölése. *Magyar Nyelv* 40: 313–330.
- BENKŐ LORÁND (2003): *Beszélnek a múlt nevei. (Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BOLLA ILONA (1957): *Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Váradi Regestrum megvilágításában*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica, Tomus I*. Budapest, Tankönyvkiadó. 84–105.
- DRESKA GÁBOR (2007–2008): *A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára. Monumenta credibilia conventus de monte Pannoniae*. 1. (1244–1398). 2007. 2. (1399–1438). 2008. A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai, Források, feldolgozások. Győr, Győr Egyházmegyei Levéltár.
- ECKHART FERENC (1914): *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Innsbruck.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1983): *Árpád-kori kis személynévtár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004): *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- K. FÁBIÁN ILONA (1989): Megjegyzések a Váradi Regestrum neveinek ortográfiájához. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk.: *Névtudomány és művelődéstörténet. (A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján)*. Zalaegerszeg. 349–351.

- K. FÁBIÁN ILONA (1997): *A Várad Regestrum helynevei*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- KANDRA KABOS (1898): *A Várad Regestrum*. Budapest.
- KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU (1903): *Az időrendbe szedett várad tüzesvas-próba-lajstrom*. (Az 1550-iki kiadás hű másával együtt). Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952): *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI (1980): *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- RÁCZ GYÖRGY szerk. (2008): *Collectio Diplomatica Hungarica*. (Arcanum DVD).
- SOLYMOSSI LÁSZLÓ (2006): Az esztergomi káptalan legrégebbi pecsétjei. In: SOLYMOSSI LÁSZLÓ szerk.: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. (Diplomatikai és pecsét-tani tanulmányok). Budapest, Argumentum Kiadó. 79–104.
- SZENTPÉTERY IMRE (1930): *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.